

تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۰۸/۱۸

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۰۵/۰۷

ترجمه انگلیسی این مقاله نیز تحت عنوان:
Spatial Resilience In Traditional Bazaars; Case study: Esfahan Qeisariye Bazaar
در همین شماره مجله به چاپ رسیده است.

تاب‌آوری فضایی بازارهای سنتی (موردپژوهی: بازار قیصریه اصفهان)*

زهره شیرانی**
پروین پرتوی***
مصطفی بهزادفر****

چکیده

تاب‌آوری در شهرسازی مفهوم نوظهوری است که در سطح جهانی از اوایل دهه ۱۹۹۰ میلادی مورد توجه قرار گرفته است. این مفهوم در ابتدا دارای دیدگاهی صرفاً اکولوژیکی بود، لیکن در طی زمان گام‌به‌گام توسعه یافت و به ابعاد و مسایل دیگری مرتبط با جوامع شهری، چون اجتماعی، اقتصادی و ... نیز توجه شد. یکی از ابعاد پراهمیت تاب‌آوری، بُعد فضایی است که به ادامه حیات فضاهای شهری با حفظ هویتشان در طی تغییرات مختلف می‌پردازد. در بررسی تاریخی فضاهای شهری، میزان متفاوت حیات آنها و به‌عبارت‌دیگر تفاوت در میزان تاب‌آوری‌شان مورد توجه است. از این‌رو می‌توان این سؤال را مطرح کرد که چه عواملی در تاب‌آوری یک فضای شهری اثرگذار است؟ از طرفی یکی از انواع فضاهای شهری که علیرغم تغییرات و بحران‌های مختلف محیطی در طی تاریخ به‌نحو مطلوبی به حیات خویش ادامه داده‌اند، بازارهای سنتی هستند. لذا این سؤال نیز پیش می‌آید که چه عواملی سبب تاب‌آوری در بازارهای سنتی طی ادوار طولانی شده است؟ در این راستا پژوهش حاضر با هدف پاسخ به سؤالات مطرح‌شده، به‌طور خاص در بررسی بازار قیصریه شهر اصفهان می‌کوشد به عواملی بپردازد که موجب تاب‌آوری این فضای شهری شده است. روش پژوهش، کیفی و مبتنی بر بررسی موردی با استفاده از شیوه توصیفی-تحلیلی و رویکرد تحلیل محتواست. ابتدا با شیوه استدلال قیاسی و مراجعه به منابع معتبر، دو عامل اجتماعی و کالبدی تاب‌آور به عنوان شاخص‌های مدل مفهومی تاب‌آوری فضایی ارائه شده و سپس با بررسی نمونه موردی تحقیق و نیز تحلیل محتوای استقرایی متن مصاحبه‌های انجام گرفته، در جهت تدقیق عوامل مؤثر در تداوم استفاده از نمونه موردی پژوهش، به تدوین شاخص‌های تاب‌آوری فضایی اثرگذار در بازار قیصریه اصفهان اقدام شده است. نتایج اجمالی این تحقیق حاکی از این است که ساخت انعطاف‌پذیر و مستحکم بازار همراه با حفاظت و مرمت مستمر از آن در کنار وجود کاربری‌های متنوع، هویت منحصر به فرد فضا، آسایش محیطی و زیبایی در فضا، امکان دسترسی به فضاها و کاربری‌های مختلف از این فضا و سرانجام تعلق خاطر به مکان در بازار قیصریه اصفهان به تاب‌آوری فضایی این فضای شهری تاریخی انجامیده است.

واژگان کلیدی

تاب‌آوری، تاب‌آوری فضایی، بازارهای سنتی، بازار قیصریه اصفهان.

*. مقاله حاضر برگرفته از بخشی از پایان‌نامه کارشناسی ارشد زهره شیرانی تحت عنوان «راهنمای طراحی شهری به منظور ارتقاء تاب‌آوری اجتماعی-فرهنگی محلات شهری» به راهنمایی دکتر پروین پرتوی و مشاوره دکتر مصطفی بهزادفر است.

** کارشناس ارشد طراحی شهری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر، تهران، ایران. نویسنده مسئول ۰۹۰۳۶۰۳۸۹۹۰
shirani_sh@yahoo.com

*** دکتری شهرسازی، استاد گروه شهرسازی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر، تهران، ایران.
p.partovi@art.ac.ir

**** دکتری شهرسازی، استاد گروه شهرسازی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه علم و صنعت ایران، تهران، ایران.
behzadfar@iust.ac.ir

مقدمه

هرچند تاب‌آوری اصطلاح جدیدی در عرصه شهرسازی است لیکن از آنجاکه فطرت انسان بر پایه بقاست بحث تاب‌آوری همواره دغدغه فکری وی محسوب شده و افکار نظریه‌پردازان مختلفی را به خود مشغول ساخته است. باین‌وجود تاب‌آوری در شهرسازی از اوایل دهه ۱۹۹۰ میلادی مورد توجه قرار گرفته است (Meilti, 1999:10). از آنجایی که جوامع شامل ساختارهای فیزیکی، روحی، روانی و فرهنگی متفاوتی هستند، سنجش کامل همه این اجزایی که تاب‌آوری را تقویت می‌کند مشکل است (Cutter, et al., ۲۰۰۸:۱۱). بنابراین در بحث در رابطه با تاب‌آوری این سؤال مطرح می‌شود که تاب‌آوری چه چیز به چه چیز؟ جواب چه چیز اول نوع سیستمی که باید تاب‌آور باشد را مشخص می‌کند و چه چیز؛ دوم به نوع بحرانی که سیستم باید در برابر آن تاب‌آور باشد اشاره می‌کند. بر همین اساس تاب‌آوری دارای ابعاد متعدد کالبدی، اجتماعی، اقتصادی، نهادی، معیشتی^۱، فضایی^۲ و... می‌شود (Lu & Stead, 2013:201). بعد فضایی تاب‌آوری بعدی است که به ادامه حیات فضاهای شهری با حفظ هویتشان می‌پردازد (Cumming, 2012: 901).

یکی از اجزای اصلی و کلیدی فضای شهرهای ایرانی-اسلامی بازارها بوده‌اند که از دیرباز حیاتشان در حیات اجتماعی و اقتصادی شهرهای ایرانی-اسلامی بسیار تأثیرگذار بوده است. در حال حاضر این بازارهای سنتی از جمله فضاهای شهری هستند که عموماً در ساختار شهری شهرهای تاریخی به عنوان نمودی از تاب‌آوری فضایی آنها محسوب می‌شوند. حال این سؤال مطرح می‌شود که چه عواملی سبب شده علی‌رغم تحولات به‌وقوع پیوسته در شهرها همچنان این فضاهای شهری به حیات خود ادامه دهند؟ پاسخ به این سؤال می‌تواند در بررسی تاب‌آوری فضاهای دیگر و یافتن عوامل تاب‌آوری فضایی جهت طراحی و ایجاد فضاهای جدید مفید باشد. در این راستا پژوهش حاضر به صورت موردی به بررسی بازار قیصریه اصفهان، که از زمان صفویه تاکنون در این شهر به‌نحو مطلوبی به حیات خویش ادامه می‌دهد، می‌پردازد. هدف از نوشتار حاضر دستیابی به عوامل مؤثر در تاب‌آوری فضای بازار تاریخی اصفهان در برابر تغییرات و تحولات جامعه شهری باتوجه به نیازها و نگرش‌های زمانه طی پیشرفت جوامع از زمان ساخت بازار تاکنون است. در این بررسی سعی شده به سؤالات مطرح شده در بخش ذیل پاسخ داده شود.

سؤالات تحقیق

- چه عواملی در تاب‌آوری یک فضای شهری اثرگذار است؟ و به‌طور خاص چه عواملی در تاب‌آوری فضایی بازار

قیصریه اصفهان تأثیرگذار بوده‌اند؟

روش تحقیق

از آنجایی که یک فضای شهری از دو عامل اصلی کالبد و محتوا (عوامل اجتماعی) تشکیل می‌شود، در تاب‌آوری یک فضای شهری لازم است دو عامل مذکور، کالبدی و اجتماعی، در محیط تاب‌آور باشند. از آنجایی که انسان عامل اصلی تأثیرگذار در بحث تاب‌آوری هر دو عامل مذکور است و باتوجه به ماهیت انسان به عنوان موجودی پیچیده و گاه غیرقابل پیش‌بینی، در این پژوهش به‌طور غالب از روش کیفی استفاده شده است. این رویکرد بر خلاف رویکرد کمی تفسیری، کل‌گرا و انسان‌گراست (Vaderstoep & Johnston, 2009:166). ویژگی اصلی چنین تحقیقی انتخاب رویکردی استنتاجی است که توسط تحلیل مشاهدات و مصاحبه‌های عمیق به‌منظور فهم یا تفسیر پدیده‌ها توسط نظر مردم صورت می‌پذیرد (مارشال و راس‌من، ۱۳۷۷: ۱۷۵)؛ در این راستا در این پژوهش به منظور بررسی عوامل مؤثر در تاب‌آوری جنبه کالبدی محیط با بررسی موردی پژوهش و با استفاده از شیوه توصیفی و تحلیلی به شناسایی عوامل مؤثر پرداخته شده است و از دیگر سو در بررسی تاب‌آوری عوامل اجتماعی نمونه موردی پژوهش، مصاحبه‌های عمیق و نیمه‌ساختاریافته با مشارکت‌کنندگان (استفاده‌کنندگان از این فضای شهری) به‌منظور بررسی عوامل اثرگذار در تاب‌آوری عوامل اجتماعی و به عبارت دیگر استمرار حضور در این بازار صورت پذیرفته است و مصاحبه‌ها تا آنجایی که به اشباع نظری^۳ برسد (به‌طور خاص با ۳۵ نفر از مراجعان و کسبه این بازار تاریخی) ادامه یافته و سپس با رویکرد تحلیل محتوای استقرایی و بدون هرگونه پیش‌داوری، استخراج مقولات از متن مصاحبه‌های مرتبط صورت گرفته است. بدین معنا که در تعیین مقولات براساس اطلاعات پیشین اجتناب شده و مفهوم‌یابی و طبقه‌بندی آنها به صورت استقرایی و استفهامی در جریان متن‌کاوی انجام گرفته است (محمدپور، ۱۳۹۲: ۱۱۰)؛ (تصویر ۱).

پیشینه تحقیق

پیش‌از این پژوهش‌های بسیاری در زمینه تاب‌آوری فضایی و کالبدی صورت گرفته است، لیکن به‌طور خاص در زمینه بازار پایان‌نامه‌ای با عنوان «سنجش تاب‌آوری کالبدی و عملکردی در حفاظت از بازار تاریخی تهران» (درخشانی، ۱۳۹۳) موجود است که، به علل نقصان در تاب‌آوری کالبدی و عملکردی بازار تاریخی فرهنگی تهران پرداخته و مقاله مستخرج از آن با عنوان «سنجش نگرش بازاریان نسبت به

تصویر ۱. فرایند تحقیق. مأخذ: نگارندگان.

در اجلاس سال ۲۰۰۵ گوتنبرگ سوئد برای تاب آوری چهار بعد کلی اجتماعی، اقتصادی، کالبدی و زیست محیطی در نظر گرفته شد (resilience alliance, 2007:17) لیکن در حال حاضر برای تاب آوری ابعاد گوناگون دیگری چون فضایی، معیشتی، فرهنگی و... نیز لحاظ شده است. چندین دهه پس از معرفی مفهوم تاب آوری، ایده تاب آوری فضایی مطرح شد (Cumming, 2011: 901). اولین بار تاب آوری فضایی در پژوهش نیستروم و فولک تحت عنوان تاب آوری فضایی و بادبان های قرمز (۲۰۰۱) مورد سؤال قرار گرفت (Nystrom & Folke, 2001:407). کامینگ (۲۰۱۱) در تعریف تاب آوری فضایی می نویسد تاب آوری فضایی بیشتر تاب آوری یک مکان است تا یک واحد خاص مورد علاقه (Cumming, 2011: 901).

تاب آوری فضایی

تاب آوری فضایی به محیط و روابط انسان با آن محیط دلالت دارد. حافظه زیست شناختی و روابط درون سیستمی از جنبه های حیاتی تاب آوری فضایی است (Allen, et al, 2016). اساساً یک فضای شهری از تعامل عینیت، هنجار و ذهنیت شکل می گیرد که امور واقع، اجتماع و فرد را به هم می پیوندد. از این جهت تاب آوری فضایی با هویت کالبدی و هویت اجتماعی در ارتباط است.

بسیاری از چالش ها در شهرسازی مشتمل بر مسایل فضایی است. از آنجایی که دانش طراحی و برنامه ریزی شهری مباحثی در مورد پایداری یا تاب آوری از مقیاس توسعه شهری تا مقیاس طراحی یک محصول کوچک را در بر می گیرد لذا لزوم توجه به تمام مقیاس ها در طراحی و برنامه ریزی فضایی الزامی است. از یک نقطه نظر فضایی، مفهوم فضاهای تاب آور یا یک شهر تاب آور در بردارنده تشابه هایی با مفهوم معماری انعطاف پذیر است. انعطاف پذیری به میزان زیادی از ۱۹۵۰ به بعد توسط طراحان و معماران ساختارگرا مورد توجه قرار گرفته است (Forty, 2000:146) و به عنوان یک مفهوم، انعطاف پذیری اغلب برای نشان دادن احتمال تغییر ساختار یا

تاب آوری ارزش های تاریخی-فرهنگی در حفاظت از بازار تاریخی تهران» (رازقی، ۱۳۹۴)، که آن نیز ارزیابی نگرش جامعه بومی بازار تاریخی تهران در ارتباط با بازار را مورد سنجش قرار داده است. علاوه بر تفاوت در مورد پژوهی، روش تحقیق، شیوه ارزش یابی، مبانی و عوامل؛ پژوهش مذکور به دلایل کاهش میزان تاب آوری بازار تهران با توجه به دو عامل کالبدی و عملکردی پرداخته و پژوهش حاضر عوامل تاب آوری و دلایل آن را در بازار تاریخی اصفهان با توجه به دو عامل کالبدی و اجتماعی بررسی کرده که می توان این دو پژوهش را مکمل هم و راهگشا برای تحقیقات آتی دانست.

تاب آوری

واژه تاب آوری در فرهنگ وبستر به مفهوم توانایی بازگشت به فرم و شکل قبلی در طی تغییرات وارده معنی شده است (Webster, 3th: 1210). اصطلاح تاب آوری اولین بار در سال ۱۹۷۳ توسط هولینگ (نظریه پرداز بوم شناختی) در مقاله ای به نام "تاب آوری و پایداری سیستم های اکولوژیکی" با دیدگاه محیط زیستی مطرح شد (Gross, 2008:1). از دیگر سو می توان ایده تاب آوری را مبتنی بر نظر هراکلیوس "از تغییرات همه چیز، هیچ چیز هنوز باقی مانده است" دانست (Keck&Sakdapolrak, 2013: 9). هولینگ (۱۹۷۳) اصطلاح تاب آوری را اندازه های تعریف می کند که یک اکوسیستم می تواند اختلالات (تغییرات) را جذب کند در حالی که هنوز قادر به ادامه حیاتش است. به طور کلی تاب آوری اغلب اشاره به میزان یا حدی که یک سیستم معین قادر به تحمل و تاب آوری در برابر تغییرات گوناگون دارد، قبل از اینکه خود را در یک مجموع جدید از ساختارها و فرایندها مجدداً سازماندهی کند. به نظر بسیاری از محققان تاب آوری یکی از مهم ترین موضوعات برای رسیدن به پایداری است (Karrholm, 2014:121) برخی از نظریه پردازان معتقدند بر این اساس که چگونه یک جامعه شهری همزمان تعادل اکوسیستم و فعالیت انسانی را برقرار می کند، می توان تاب آوری را اندازه گرفت (Barnet, et al, 2007: 8).

عنصر شهری بازار

بازار فضایی کهن است که از ابتدای تاریخ شهرنشینی در ایران زمین همواره نقش حایز اهمیتی را ایفا می کرده است و جایگاهی برای گردهمایی و داد و ستد، کانون شورشها و جنبشها، پخش آگاهیهای همگانی و آشنایی مردم با هم بوده است. هنوز هم در شهرهای ایرانی شایستهترین جایگاه برای پیشه‌ور و خریدار ایرانی است و اگرچه ساخت خیابانها و بلوارهای گسترده و نو تا اندازه‌ای پیشه‌وران را از بازار به خیابان کشیده، باز هم با کمی ژرفنگری این واقعیت آشکار می شود که بازار، جایگاه داد و ستد ایرانی است و بس (معماریان، ۱۳۹۰: ۱۰۰).

بازار عموماً از راهروهای عریض و معمولاً سر پوشیده‌ای (راسته) تشکیل شده که حجره‌های متصل به یکدیگر در دو سوی آن استقرار یافته‌اند. معماری منحصر به فرد بازار همراه با پیچ‌وخم راسته‌ها سبب می شود پویایی مورد نیاز بازار فراهم آید. از آنجاکه طولانی بودن مسیر باعث خستگی است، در برخی مکانها فضاهای مختص مکث در نظر گرفته شده است. این حرکت و سکون در معماری بازار آن را جذاب و متنوع می کند. تأثیر عواملی از جمله وسعت و حوزه نفوذ بازار، عملکرد بازار، عوامل اقلیمی باعث تفاوت در بازارها در نقاط گوناگون و دلپذیر شدن آنها در هر منطقه و سطح (فرزام شاد، ۱۳۸۶) شده‌اند (تصویر ۳).

بازار تاریخی اصفهان

بازار قیصریه یکی از فضاهای شهری مهم در اصفهان است که از زمان صفویه تاکنون این بازار به عنوان ارتباط دهنده میدان جدید (میدان نقش جهان) با میدان قدیم (میدان کهنه) ایفای نقش می کند. این بازار هم به عنوان راه ارتباطی و هم مکانی برای ارائه خدمات شهری و نیز برگزاری مراسم

ترکیب ساختمان به شیوه‌های متفاوت به کار گرفته می شود. این مفهوم بعداً توسط هرتربرگر بروزرسانی شده و با مفهوم چندظرفیتی مرتبط شد. براساس نظر هرتربرگر چندظرفیتی نشان دهنده یک شکل یا ترکیب است که می توان از آن استفاده‌های متفاوتی داشت بدون اینکه اصل آن تغییر پیدا کند و چندظرفیتی دارای توانایی تطبیق دادن خود با تنوع و تغییرات است درحالی که هویت خود را حفظ می کند (Hertzberger, 2001:148). مفهوم چندظرفیتی هرتربرگر خیلی مشابه تاب‌آوری فضایی است و شاید از چشم‌انداز برنامه‌ریزی شهری این امکان وجود داشته باشد که از هرتربرگر پیروی کرده و تاب‌آوری فضایی را به سادگی به صورت توان مقابله محیطها یا فضاها با تنوع و تغییرات درحالی که هویت خود را حفظ می کنند، تعریف کرد. بنابراین تاب‌آوری فضایی نشان دهنده احتمال کاربری‌های متفاوت، تطبیق‌ها، از عهده برآمدن و حتی پذیرفتن تغییرات بدون تغییر هویت است که روی هم‌رفته تبدیل به چیز دیگری نسبت به حالت اولیه‌اش می شود. طراحی و برنامه‌ریزی فضایی می تواند نقش مهمی در پیشرفت تاب‌آوری شهری برای مقابله با اختلالات اجتماعی و هویتی از طریق مدیریت کاربری زمین، سازگاری، انطباق و ... داشته باشد (Lu&Stead, 2013: 208).

تدوین مدل مفهومی اولیه تاب‌آوری فضایی

از آنجاکه فضاهای شهری مشتمل بر دو بعد کلی کالبد و اجتماع هستند و اختلال در دو بعد مذکور سبب اختلال در تاب‌آوری فضاهای شهری می شود، لذا به منظور بررسی عوامل مؤثر بر تاب‌آوری هر فضای شهری و تدوین مدل مرتبط با آن، لازم است عوامل مؤثر در این دو مؤلفه بررسی شوند. مدل نهایی تحقیق براساس این پیش‌مدل اولیه قابل حصول خواهد شد (تصویر ۲).

تصویر ۲. مدل تاب‌آوری فضایی. مأخذ: نگارندگان.

فرهنگی، اجتماعی، مذهبی و ... جایگاه ویژه‌ای در میان فضاهای شهری دارد (تصویر ۴). این بازار از اجزا و عناصر متعددی تشکیل می‌شود و در طراحی آن به گونه‌ای ماهرانه فضاهای تجاری و اداری را با امکان فرهنگی در کنار هم قرار داده‌اند (جدول ۱). راسته‌های این بازار دارای طاق‌های بلند (مطابق با فرم بازار در اقلیم گرم و خشک) با مصالح بنایی هستند. این طاق‌های پیوسته و با ریتم مشخص با ایجاد سایه-روشن در طول بازار جلوه خاصی به این فضای شهری می‌بخشند و مانند یک خازن حرارتی در طی شبانه روز، دمای هوا و شرایط زیستی را متعادل می‌کنند و روزه‌های موجود در آن، نور مورد نیاز بازار را تأمین می‌کنند (قبادیان، ۱۳۹۰: ۱۹۲); (جدول ۱).

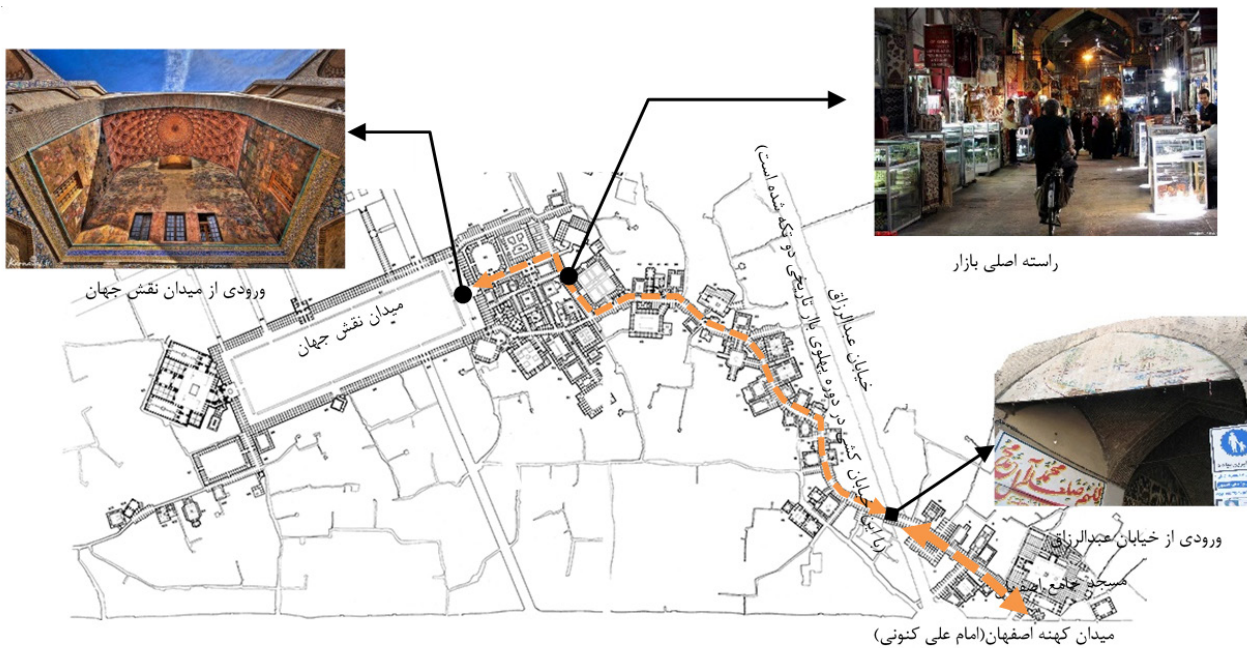
بازار در اقلیم گرم و مرطوب
بازار در اقلیم معتدل و مرطوب
بازار در اقلیم گرم و مرطوب
بازار در اقلیم سرد

تصویر ۳. نقش اقلیم در فرم بازار. مأخذ: قبادیان، ۱۳۷۷: ۱۸۳.

جدول ۱. عناصر اصلی تشکیل دهنده ساختار فضایی بازار قیصریه اصفهان. مأخذ: نگارندگان، برگرفته از: فرزام شاد، ۱۳۸۶.

عناصر	توضیحات	تصویر
راسته بازار	راهرو اصلی بازار و شلوغ‌ترین مکان در بازار	
چهارسوق	محل تقاطع دو راسته اصلی را چهارسوق می‌نامند. چهارسوقها به نحوی تشکیل فضاهای مکث در بازار را میدهند.	
دالان	راسته‌های فرعی سر پوشیده‌ای (با طول و عرض کم) گفته می‌شود که حد فاصل بین راسته اصلی و کاروانسرا یا سراست.	
دکان یا حجره	کوچکترین واحد تشکیل دهنده بازار	
کارگاه	کارگاه‌ها عمدتاً در طبقه فوقانی بازار قرار دارند.	
تیمچه	فضایی سرپوشیده دارای ساختمان ۲ یا ۳ طبقه‌ای است که عموماً مختص یک کاربری‌اند.	
تیم	مقیاس بزرگ تری از تیمچه که در آن چند نوع تجارت صورت می‌گیرد.	
سرا	معادل مجتمع تجاری‌های کنونی که برای عمده فروشی کاربرد داشته است.	
انبار (بار اندازها)	محل اصلی انبار کالا در مجاورت سرا	
سایر کاربری‌های وابسته	مانند تجارخانه‌ها که کاربری معادل با بانک امروزی بوده است.	
عناصر دیگر	کاربری‌هایی مانند مسجد، مدرسه، سقاخانه، قهوه‌خانه، حمام و...	

تصویر ۴. نقشه مکان‌گزینی بازار قیصریه اصفهان. مأخذ: نگارندگان.

یافته‌ها و بحث

یابد. عواملی که سبب انعطاف‌پذیری این بازار تاریخی شده است عبارتند از:

نسبت مناسب توده و فضا: ترکیب فضاهای مکث (گشایش فضایی در چهارسوق‌ها) و حرکت (با عرض مطلوب) همراه با ترکیب ارتفاعی مناسب ابنیه (عموماً یک و دو طبقه) سبب ایجاد انعطاف‌پذیری کالبدی و عملکردی در راهروی اصلی بازار شده است. از دیگر سو گشایش فضایی در سراها و تیمچه‌ها، محدودیت ارتفاعی در محوطه اطراف بر انعطاف‌پذیری بازار می‌افزاید.

مدول‌سازی (استانداردسازی) در کنار عناصر منحصربفرد و خاص: در ساخت بازار وجود دو فرم خاص (راسته بازار) و غیرخاص (عناصر تکرارشونده مانند حجره‌ها، قوس‌ها و...) سبب شده است در عین حفظ ثبات در فرم عناصر اطراف تکرارشونده در طی زمان به‌آسانی مرمت و جایگزین شوند و تاب‌آوری در فرم به‌نحو مطلوبی محقق شود؛ چرا که شهر تاب‌آور هم نیاز به واحدهای خاص و هم واحدهای غیرخاص دارد (Arefi, 2012). همچنین در صورت لزوم، بازار این قابلیت را دارد که عناصری متناسب با کالبد پیشین به آن افزوده شود و کاربری و عملکرد نو یابد.

فرم کشیده بازار: فرم کشیده بازار باعث شده که دسترسی به این فضا در سطح وسیعی امکان‌پذیر شود و این عنصر

در بررسی عوامل مؤثر بر تاب‌آوری فضایی بازار لازم است عوامل مؤثر در مدل مفهومی مرتبط با تاب‌آوری فضایی حاصل از مبانی نظری تحقیق مورد واکاوی قرار گیرند تا عوامل به‌طور کامل تدقیق شوند. شایان ذکر است که عوامل - چنان که در شرح هر کدام خواهد رفت - اغلب با هم همپوشانی داشته و رابطه‌ی علت و معلولی متقابل دارند. در هر مورد عوامل به‌ترتیب وزن و اهمیت آورده شده‌اند.

عوامل مؤثر در تاب‌آوری عوامل کالبدی در بازار (بررسی توصیفی - تحلیلی)

• انعطاف‌پذیری

انعطاف‌پذیری توانایی یک سیستم برای تطبیق یا پاسخگویی به تغییرات محیط است (Beirão, 2011: 39)؛ این کیفیت به عنوان ویژگی اصلی مرتبط با شهر تاب‌آور به‌شمار می‌رود چراکه انعطاف‌پذیری فضاهای شهری، موجب توانایی تغییر و تطبیق آنها بدون از دست دادن هویت اصلی می‌شود (Wikstrom, 2013). شهر پدیده‌ای است که وظیفه دارد خود را با شرایط زمان سازگار کرده، نیازهای روزمره و درازمدت ساکنان را پاسخگو باشد (پاکزاد، ۱۳۹۰: ۴). در بحث انعطاف‌پذیری، فرم اصلی‌ترین ارگانیک‌سازی است که می‌تواند با تغییرات تطبیق

حاصل از مصاحبه‌های صورت گرفته، واحدهای تحلیل انتخاب شدند. در جدول ۲ برخی از مقوله‌بندی‌های پژوهش آورده شده‌اند و بر این اساس عوامل مؤثر (مقولات اصلی) استخراج شدند که پنج عامل کلی آسایش محیطی، وجود کاربری‌های متنوع، عوامل زیبایی‌شناختی، هویت منحصر به فرد بازار و حسن تعلق به بازار عوامل اصلی ترغیب مردم به استفاده از این بازار تاریخی است.

• کاربری‌های متنوع

از آنجا که کالبد بازار انعطاف‌پذیر است، لذا وجود کاربری‌های متنوع در آن به سهولت ممکن می‌شود و متناسب با نیاز هر دوره هر بخش از بازار می‌تواند کاربری مناسب خود را بیابد. کاربری‌های امروزی (یا امروزی‌شده) و کالبد دیروزی (یا امروزی‌شده) عملکرد تاب‌آور مهیاشده در بازار است. کاربری‌های ناسازگار به مرور حذف شده و کاربری‌های سازگار جهت تأمین نیازهای روزمره افزوده می‌شوند. همچنین عامل همه‌شمول بودن اهمیت بسیار در تاب‌آور ساختن این بازارهای سنتی دارد؛ چراکه می‌تواند نیاز تمام قشرها، اصناف و مشاغل را دربرگیرد.

از دیگر خصوصیات اصلی در این بازار، درهم‌تنیدگی فضاهای اقتصادی و فرهنگی متنوع است. معماران عصر صفوی به گونه‌ای ماهرانه فضاهای تجاری و اداری را با اماکن فرهنگی در کنار هم قرار داده‌اند. گوناگونی کاربری در فضای بازار سبب شده است که میزان حق انتخاب و انعطاف‌پذیری در فضای محدودی فزونی یابد (بنتلی، ۱۳۸۹: ۱۵۷) این کاربری‌ها

شهری بتواند در طی زمان و در طی تغییرات نظام حرکتی با نظام حرکتی جدید تطبیق یافته و پاسخگوی نیازهای جدید استفاده‌کنندگان شود (تصویر ۵).

استفاده از مصالح بوم‌آورد: استفاده از مصالح در دسترس و بوم‌آورد سبب تسهیل مرمت این فضای شهری و افزایش انعطاف‌پذیری بازار در طی ادوار تاریخی شده است.

• استحکام در ساخت

استحکام و قوام یک بنا از مهم‌ترین عوامل تاب‌آوری آن در برابر سوانح مصنوع و طبیعی است. چگونگی طراحی، اجرا و نوع مصالح در این امر دخیل هستند. بازار قیصریه با دارا بودن نسبی این ویژگی و نیز مراقبت، حفاظت و مرمت مستمر بنا در طول ادوار مختلف تاب‌آور شده است.

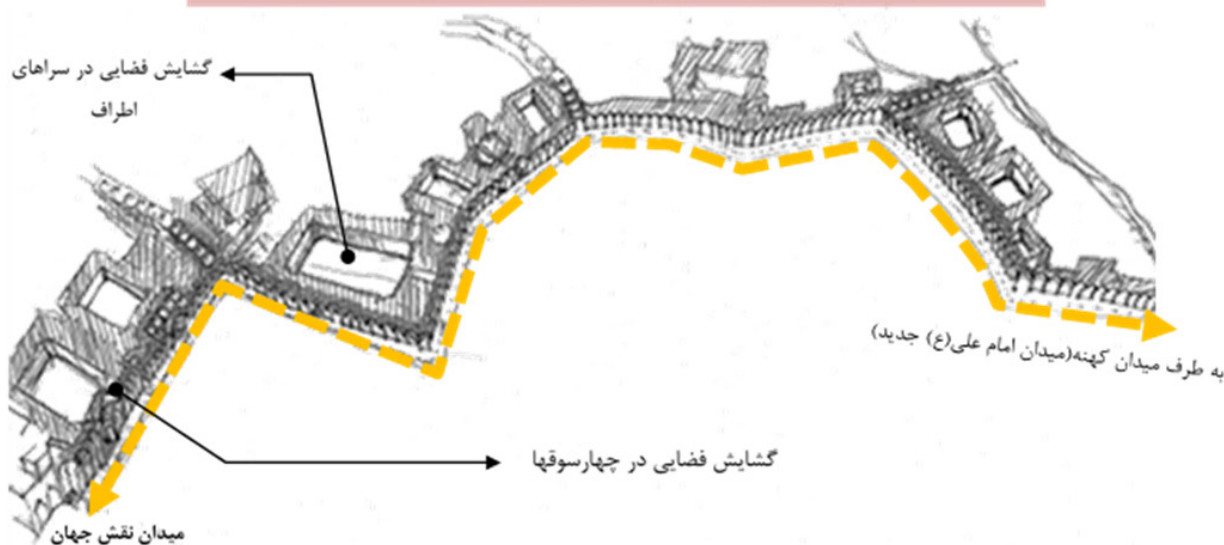
• مرمت مستمر بخش‌های فرسوده

هر چند اولین شرط تاب‌آوری یک فضای شهری ساخت مطلوب آن است از دیگر سو مراقبت مستمر (مرمت بخش‌های فرسوده)، که خود توسط طراحی انعطاف‌پذیر این فضای شهری تسهیل شده است، بر تاب‌آوری بازار قیصریه اصفهان افزوده است.

عوامل مؤثر در تاب‌آوری عوامل اجتماعی در بازار (تحلیل محتوای استقرایی)

در بررسی عوامل مؤثر بر تاب‌آوری عوامل اجتماعی بازار قیصریه اصفهان از مشارکت‌کنندگان دلایل استمرار استفاده‌شان از این بازار پرسیده شد: با تحلیل محتوای متن

راسته اصلی بازار (فرم کشیده بازار باعث افزایش دسترسی به این مجموعه و ارتقاء انعطاف‌پذیری است).

تصویر ۵. سازمان فضایی بازار قیصریه اصفهان و تأثیر آن در انعطاف‌پذیری. مأخذ: نگارندگان.

هم رسانده که اکنون نیز شهروندان آن را زیبا می‌دانند و حس زیبایی‌شناختی آنان را برمی‌انگیزد. این عامل خود با آرامش‌بخشی در ارتباط بوده و عاملی انگیزشی برای فعالیت در بازار تاریخی است و آن را تاب‌آور می‌سازد. همچنین عناصر سنتی و نشانه‌های هنر ایرانی در بازار قیصریه موجب هویت‌بخشی شده است.

● هویت منحصر به فرد

بازارهای سنتی واجد ارزش‌های تاریخی، فرهنگی و اجتماعی هستند که بسیاری از آیین‌ها، مراسم، آداب و سنن و کیفیات فرهنگی خاص خود را به همراه دارند که در هویت‌بخشی به عنصر بازار پراهمیت‌اند. مشارکت جمعی در حفظ این کیفیات خود سبب تعلق خاطر جمعی می‌شود.

● حس تعلق

از آنجا که بازار قیصریه تاریخی بوده و معماری آن نمایان‌گر مکتب، دوره و ملیتی خاص است، لذا دارای هویت کالبدی و اجتماعی خاص خود است. این هویت خود سبب تعلق خاطر و دلبستگی عمومی به مکان شده است. از طرفی همسایگی با اماکنی همچون مسجد، قهوه‌خانه، حمام، زورخانه و سایر اماکن فرهنگی-اجتماعی در کنار کاروانسرا، تیمچه و دکان‌ها که کاربری اقتصادی دارند، توانسته است حس تعلق به مکان را افزایش داده است.

مدل نهایی تحقیق مرتبط با تاب‌آوری فضایی بازار قیصریه اصفهان

براساس عوامل استخراج شده تأثیرگذار در دو شاخص مدل

به‌نحو مطلوبی حیات و تاب‌آوری یکدیگر را حمایت می‌کنند.

● دسترسی و حرکت

چنان‌که اشاره شد، بازار تاریخی اصفهان علاوه بر تجمع اصناف، یک راه ارتباطی بین دو میدان بوده و در طول زمان راه‌های ارتباطی دیگری نیز در این مسیر بوجود آمده که این راه را گسترده‌تر کرده‌اند. همچنین شبکه ارتباطی داخل بازار جهت ارتباط میان کاربری‌ها بر حجم، تناوب و سرعت ارتباط افزوده است. از طرفی وجود سراها و بخش‌های مختلف جهت تجمع گروه خاصی از اصناف در هر قسمت و رعایت سلسله‌مراتب در کاربری‌ها دسترسی به هر بخش را تسهیل بخشیده و خوانایی و جهت‌یابی را افزایش داده است.

● آسایش محیطی

عدم وجود ماشین‌آلات صنعتی، اتومبیل‌ها و مصنوعات آلوده‌کننده هوا که سبب کاهش آلودگی صوتی نیز شده است، فضایی آرام و راحت جهت رفت‌وآمد بازاریان و مردم فراهم آورده است. همچنین زیبایی بنا، تنوع کاربری، وجود فضاهای مفرح، تهویه مناسب، خرد اقلیم مناسب و نورپردازی مطلوب بازار، آن را به محیطی آرامش‌بخش در جهت آسایش و رفاه عمومی بدل ساخته که خود عاملی انگیزشی جهت استفاده از این فضا است.

● عوامل زیبایی‌شناختی

بازار قیصریه با توجه به معیارهای زیبایی‌شناختی هنر صفوی و استفاده از عناصر معماری اسلامی آن دوره، ترکیبی از تناسب، تعادل، هماهنگی، تکرار و تنوع را به

جدول ۲. تحلیل محتوی مصاحبه با استفاده کنندگان از بازار قیصریه. مأخذ: نگارندگان.

مقوله اصلی	مقوله	علل ارایه شده توسط استفاده کنندگان در جهت تداوم استفاده از بازار (واحد تحلیل)
کاربری‌های متنوع	هرچه بخواهی هست	من برای خرید به بازار می‌ایم چون اینجا هر چیزی بخواهی هست به عبارت دیگر مغازه‌های متنوع اند.
دسترسی و حرکت	برای رفتن به مدرسه	من هر روز از این مسیر به مدرسه صدر می‌روم برای همین خریدهایم را هم اغلب در همین مسیر می‌کنم.
آسایش محیطی	محیط آرامش بخش	اینجا محیط آرامش بخشی است راه رفتن در بازار را دوست دارم.
	هوا خوب	اینجا همه چیز خوب است هوا هم خوب است.
عوامل زیبایی‌شناختی	زیبایی معماری	بازار اصفهان از لحاظ معماری بسیار زیباست.
	خسته کننده نیست	راه رفتن در این بازار اصلاً نه تنها خسته کننده نیست بلکه بسیار لذت بخش است.
	زیباست	هم خرید می‌کنیم و هم تفریح اینجا خیلی زیباست.
هویت اجتماعی و کالبدی بازار	خاطرات گذشته	راه رفتن در این بازار من را یاد بچگی‌هایم و آدمهای قدیمی بازار میاندازه
	صدای ضربه زدن	قبلاً مادرم از این بازار برایم جهاز خرید و حالا من برای دخترم دوست دارم از اینجا خرید کنم
	ساختمانهای قدیمی	صدای ضربه زدن به ظروف مسی در بازار که روح زندگی را تداعی می‌کند مرا خوشحال می‌کند
	حس تعلق	ساختمانهای تاریخی بازار را دوست دارم
	حس تعلق به بازار	دیگه به این بازار حس تعلق دارم و نمیتونم جای دیگه کار کنم

مفهومی تحقیق (انعطاف‌پذیری و عوامل اجتماعی تاب‌آور) می‌توان مدل نهایی تحقیق مرتبط با تاب‌آوری فضایی بازار قیصریه اصفهان را تدقیق نمود. این عوامل قابل‌تعمیم به سایر فضاهای شهری نیز هستند (تصویر ۶).

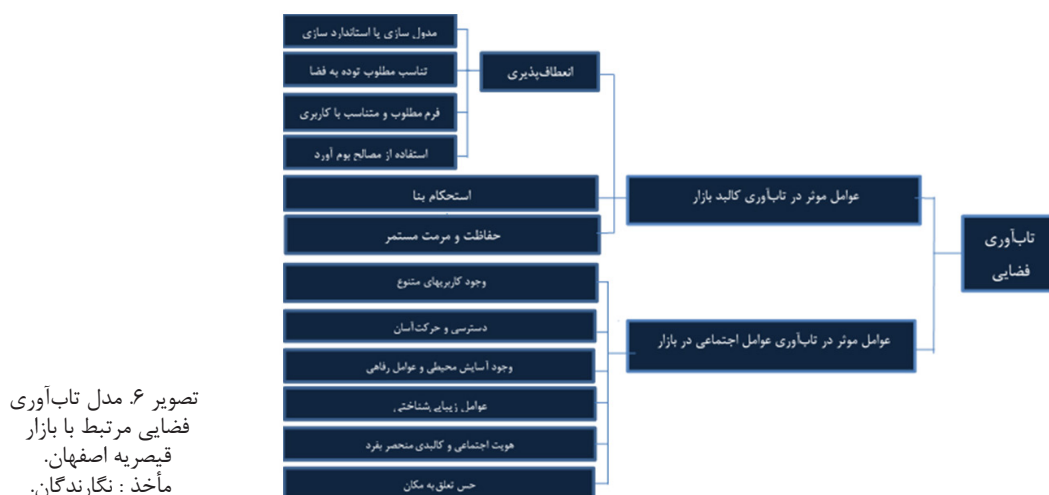
نتیجه‌گیری

بازارهای سنتی همواره در جهت مقاصد اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و حتی سیاسی ایفای نقش می‌کرده‌اند. آنها علاوه بر کاربری تجاری و آرایه خدمات شهری، راه‌های ارتباطی درون‌شهری بوده و همچنین محل برگزاری آیین‌ها، مراسم و آداب و رسوم فرهنگی-اجتماعی و مذهبی بوده‌اند. بازار قیصریه اصفهان یک بازار سنتی است که در عصر صفوی شکل گرفته، علیرغم پیشرفت‌ها، توسعه‌ها و تحولات شهری، طی ادوار مختلف تاریخی، همچنان پابرجاست و به عنوان یک فضای شهری در برابر تغییرات تاب‌آور بوده است.

با توجه به آنکه هر فضای شهری مشتمل بر دو بعد کلی کالبد و اجتماع است لذا این پژوهش به منظور شناسایی عوامل مؤثر در تاب‌آوری فضایی بازار قیصریه اصفهان به بررسی عوامل مؤثر بر تاب‌آوری، به دو جنبه مذکور توجه کرده است. در پاسخ به این سؤال که چه عواملی در تاب‌آوری یک فضای شهری اثرگذار است؟ و به‌طور خاص چه عواملی در تاب‌آوری فضایی بازار قیصریه اصفهان تأثیرگذار بوده‌اند؟ پس از بررسی مبانی نظری پژوهش، دو شاخص کالبد تاب‌آور و اجتماع تاب‌آور به عنوان شاخص‌های تاب‌آوری فضایی معرفی شد و سپس به‌منظور شناسایی علل تاب‌آوری بازار قیصریه اصفهان عوامل مرتبط با شاخص تاب‌آوری کالبد با بررسی موردی و عوامل مرتبط با شاخص اجتماع تاب‌آور از طریق انجام مصاحبه با استفاده‌کنندگان از فضا در ارتباط با استمارشان در رابطه با استفاده از این بازار و تحلیل محتوای مصاحبه‌ها مورد واکاوی قرار گرفت. به‌طور کلی می‌توان به عوامل مؤثر در تاب‌آوری بازار این‌گونه اشاره کرد:

از جنبه کالبدی؛ ۱. ساخت انعطاف‌پذیر بازار که از طریق نسبت مناسب میان توده و فضا، مدول‌سازی (استانداردسازی) در کنار عناصر منحصربه‌فرد و خاص بازار، استفاده از مصالح بوم‌آورد در ساخت و سرانجام فرم کشیده بازار، حاصل می‌شود. ۲. استحکام در ساخت بنا که از طریق طراحی، اجرا و مصالح مناسب امکان پذیر شده است. ۳. مرمت مستمر فضا که امکان بروزرسانی و تطابق عملکردی این فضای شهری را ایجاد کرده است، سبب ارتقاء تاب‌آوری کالبدی این بازار و متعاقباً تاب‌آوری فضایی آن شده است.

از جنبه اجتماعی؛ ۱. وجود کاربری‌های متنوع از طریق فرم انعطاف‌پذیر و همه‌شمول بودن فضا جهت تناسب با نیازهای معاصر وقت، درهم‌تنیدگی فضاهای فرهنگی و اقتصادی در فضا که موجب تسهیل عملکرد کاربری‌های امروزی در کالبد دیروزی (یا امروزی‌شده) می‌شود. ۲. امکان دسترسی و حرکت از این فضا به کاربری‌ها و کاربرد خود راسته بازار که راه ارتباطی است. ۳. وجود آسایش محیطی در این فضا که به‌موجب هوای مطبوع و به‌دور از آلودگی (هوا/ صوتی) ناشی از خرده اقلیم ایجاد شده در این فضا و سایر تسهیلات موجود در این فضا است. ۴. توجه به عوامل زیبایی‌شناختی در طراحی بازار که عاملی انگیزشی در جهت تداوم فعالیت در بازار است. ۵. هویت منحصربه‌فرد بازار که به سبب ارزش‌های تاریخی، فرهنگی و اجتماعی موجود حاصل شده است. ۶. حس تعلق خاطر و دلبستگی مراجعان به مکان، سبب استمرار در استفاده از این فضا و متعاقباً تاب‌آوری فضایی این بازار تاریخی شده است.

باتوجه به اینکه موارد مزبور قابل تعمیم به دیگر فضاهای شهری نیز هست، لذا عوامل به دست آمده و نتایج حاصله می تواند در طراحی فضاهای شهری تاب آور مدنظر قرار گیرد.

پی نوشتها

۱. Livelihood resilience
۲. Spatial resilience
۳. اشباع نظری به این معناست که تاحدی مصاحبه ها ادامه می یابد که پس از آن پاسخ همه پاسخها تکراری باشند.

فهرست منابع

- بنتلی، ای ین و همکاران. ۱۳۸۹. محیطهای پاسخده. ت : مصطفی بهزادفر، تهران : مرکز انتشارات دانشگاه علم و صنعت ایران.
- پاکزاد، جهانشاه. ۱۳۹۰. تاریخ شهر و شهرنشینی در ایران. تهران : آرمانشهر.
- درخشانی، نجلا. ۱۳۹۳. سنجش تاب آوری کالبدی و عملکردی در حفاظت از بازار تاریخی تهران. پایان نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه هنر تهران.
- رازقی، علیرضا و درخشانی، نجلا. ۱۳۹۴. سنجش نگرش بازاریان نسبت به تاب آوری ارزش های تاریخی-فرهنگی در حفاظت از بازار تاریخی تهران. دوفصلنامه مرمت و معماری ایران، ۵ (۱۰) : ۹۱-۱۰۳.
- فرزاد شاد، مصطفی. ۱۳۸۶. مبانی برنامه ریزی و طراحی مراکز تجاری. تهران : جهان جام جم.
- قبادیان، وحید. ۱۳۷۷. بررسی اقلیمی ابنیه سنتی ایران. تهران : انتشارات دانشگاه تهران.
- گلکار، کورش. ۱۳۷۹. مؤلفه های سازنده کیفیت طراحی شهری، مجله صفا، (۳۲) : ۳۸-۶۵.
- مارشال، کاترین و راس من، گرچن ب. ۱۳۷۷. روش های تحقیق کیفی، ت : پارسائیان، علی و اعرابی، سید محمد. چاپ اول. تهران : دفتر پژوهش های فرهنگی.
- محمدپور، احمد. ۱۳۹۲. روش تحقیق کیفی ضد روش (مراحل و رویه های عملی در روش شناسی کیفی). تهران : نشر جامعه شناسان.
- معاونت برنامه ریزی، پژوهش فناوری اطلاعات شهرداری اصفهان. ۱۳۹۳. آمارنامه شهر اصفهان سال ۱۳۹۲. اصفهان : سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان.
- معماریان، غلامحسین. ۱۳۹۰. معماری ایرانی. تهران : سروش دانش.
- Allen, Craig R., et al. (2016). Quantifying spatial resilience. *Nebraska Cooperative Fish & Wildlife Research Unit - Staff Publications*, (53): 625-635.
- Arefi, M. (2011). Design for Resilient Cities, Reflections from a Studio, In: *Banerjee, Tidib & Loukaitou- Sideris* (ed), Companion to Urban Design. Abingdon: Routledge..
- Barnett, J. E., et al. (2007). In pursuit of wellness: The self-care imperative. *Professional Psychology: Research and Practice*, 38(6): 603-612.
- Beirão, José. (2011). Generative tools for flexible urban design, *Atlantis. Magazine by Polis: Urban Form, TUDelft, Delft*, 22(2): 39-41.
- Cumming, G. (2011). Spatial resilience in social-ecological systems. *Landscape Ecol*, 26(10): 900-908.
- Cutter, S. I. (2008). *Community and regional resilience: Perspectives from hazards disasters and emergency management*. CARRI Research Report 1. Oak Ridge: Community and Regional Resilience Institute. Available from: http://www.resilientus.org/library/FINAL_CUTTER_9-2508_1223482309.pdf. accessed 20 Apr 2017.
- Forty, A. (2000). *Words and Buildings, a Vocabulary of Modern Architecture*. London: Thames and Hudson.
- Hertzberger, H. (2001). Lessons for students in architecture. Rotterdam: 010 Publishers.
- Holling, C. (1973). Resilience and stability of ecological systems. *Annu. Rev. Ecol. Syst.*, (4): 1-23.
- Karrholm, M., Nylund, K. & Prieto de la Fuente, P. (2012). Spatial resilience and urban planning: Addressing the interdependence of urban retail areas. In: *Cities*. In press. Available from: <http://dx.doi.org.ezp.sub.su.se/10.1016/j.cities>.
- Lu, P. & Stead, D. (2013). Understanding the notion of resilience in spatial planning: A case study of Rotterdam, The Netherlands. *CITES*, 35(0): 200-212.
- Mileti, D. (1999). *Disasters by Design: A Reassessment of Natural Hazards in the United States*. Washington, D.C.: Joseph Henry Press.
- Nystrom, M., Folke, C. (2001). Spatial resilience of coral reefs. *Ecosystems*, (4): 406-417.
- Resilience, A. (2007). Urban resilience research prospectus: A Resilience Alliance Initiative for Transitioning Urban Systems sustainable futures, CSIRO Australia, Arizona state university, USA, Stockholm University, Sweden.
- Vaderstoep, Scott; Johnston, Deirdre. (2009). *Research Methods for Everyday Life (Blending Qualitative and Quantitative Approaches)*. San Francisco, CA: Jossey-Bass A Wiley Imprint.
- *Websters New World Dictionary of the English language*. (1984). Third collage edition, Merriam-Webster Incorporated Springfield. Available from: <http://www.merriam-webster.com/dictionary/bylaw> (Accessed on 1 January 2015).
- Wikstrom, A. (2013). *The Challenge of Change: Planning for social urban resilience An analysis of contemporary planning aims and practices*. Masters Thesis in Urban and Regional Planning 30 credits, Supervisor: Andrew Byerley Department of Human Geography, Stockholm University, www.humangeo.su.se.